ISSN: 2456–4397 RNI No.UPBIL/2016/68067 Vol-3* Issue-10* January- 2019
Anthology : The Research

वेदारेषु व्याकरणम्

प्रत्यूष वत्सला द्विवेदी
असिस्टेंट प्रोफेसर,
संस्कृत विभाग,
डी0बी0एस0 कालेज,
कानपुर

सारांश

संसारेऽस्मिन् भाषायाः महत्त्वं तु सर्वविदितमेवास्ति। भाषायाः अध्ययनेन मानवः भावानम् आदानप्रदानं कुरुते। एवमनया वयं विचारविनिमयं कुर्मः। भाषायाः प्रसमादेनैव लोकयात्रा प्रवत्तेते। यदि भाषाप्रकाशः संसारे न स्यात्तदा जगतो गतिः विचित्रा भवेत्। कश्चिदपि स्वहृदयाभिप्रायं प्रकटीकर्तुं नार्हेत्। आचार्यो दण्डी कथयति –

''वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते।
इदमन्धंतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।
यदि शब्दा†यं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते।''[1]

मुख्य शब्द : वेदारेषु व्याकरणम्।

प्रस्तावना

भाषायाः शुद्धस्वरूपस्य परिज्ञानाय व्याकरणस्य अपेक्षास्ति। व्याकरणज्ञानेन विना भाषायाः शुद्धस्वरूपं ज्ञातुं न शक्यते। शुद्धशब्दज्ञानाय शुद्धवर्णोच्चारणाय, शुद्धशब्दप्रयोगाय च व्याकरणज्ञानस्य सर्वथानिवार्यता वर्तते। सत्यमेव कथिमस्ति –

''यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्।
स्वजनः श्वजनोमा भूत् सकलं शकलं सकृत शकृत।।''[2]

व्याकरणस्याध्ययनेन ज्ञायते यत् स्वजनशब्दस्यार्थः जनः (कुटुम्बी), श्वजनस्य च कुक्कुरवर्गो भवति। एवमेव 'सकृत्' शब्दस्यार्थः 'एकवारं' भवति 'शकृत्' शब्दस्य च मूलमर्थः, सकलस्य समस्तमर्थः शकलस्य च अर्धांशोऽर्थः भवति। सर्वेषु शास्त्रेषु व्याकरणमहत्त्वं प्रतिपादितमस्ति पुरा रामायणकालेऽपि पठनपाठनव्यवस्थायाः चर्चा आदिकविवाल्मीकिना कृताऽस्ति यत् –

नूनं व्याकरण कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम्।
बहुव्याहरतानेन न कि॰िदपभाषितम्।।[3]

व्याक्रियन्ते व्युत्पादान्ते शब्दाः अनेनेति शब्द–ज्ञानजनकं शास्त्रं व्याकरणम्। वि+आङ्+कृ+ल्युट् = व्याकरणम्। भाष्यकारोऽस्यपरं नाम शब्दानुशासनं प्रस्तौति अनुशिष्यन्ते अपशब्देभ्यो विविच्य कथ्यन्ते साधुशब्दाः अनेनेति अनुशासनं नाम। अनु+शास्+ ल्युट् = अनुशासनम, शब्दानाम् अनुशासनमिति शब्दाशासनम्। व्याकरणे स्वरव्य\जनादिविचारः, सन्धिविग्रहनियम शब्दरूपधातुरूपनियमाः प्रकृतिप्रत्ययादीनां सूक्ष्मातिसूक्ष्मविवेचनम्, ध्वनिस्फोटादिविविध विषयविवेचनं च भवति।

व्याकरणस्य परमं प्रयोजनमस्ति शब्दानां साधुत्वासाधुत्वपरिज्ञानम्। सामान्यतया तत्तच्छास्त्रेषु तत्तदव्याकरणाध्ययनेन तच्छास्त्रविषयक शब्द – वाक्यप्रयोगे च वयं प्रवीणो भवामः अस्याशयोऽस्ति भाषायाः सम्यगुच्चारणाय सम्यक् लेखनाय व्याकरणस्य प्रयोजनं भवति। भगवान् पत\जलिः संस्कृत व्याकरणस्य प\च प्रयोजनानि प्रस्तौति।

रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्।[4]

अयम्भावो वेदरक्षणार्थं समुचितशब्दप्रयोगार्थम् आगमाज्ञापरिपालनार्थं संक्षिप्तीकरणार्थं (लध्वर्थम्) सन्देहनिवृत्त्यर्थं च व्याकरणमध्येतत्यम्। भगवान पत\जलिरादिशति यद ब्राह्मणानां निष्कारणोऽयं धर्मः तै षडऺो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च। एतेषु वेदारेषु व्याकरणस्य प्राधान्यमस्ति।

ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडऺो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च।

प्रधानं च षडरे्षुव्याकरणम्।।[5]

संस्कृतभाषा व्याकरणप्रधानास्ति। अस्या प्रत्येकशब्दो व्याकरणात्मकः। संस्कृत– भाषाप्रसरे तु व्याकरणस्य प्रयोजनं सुस्पष्टमेव। संस्कृते शुद्धशब्दप्रयोगस्य मान्यतास्ति। शुद्धशब्दोच्चारणेन पुण्यफलप्राप्तिः, अशुद्धशब्दोच्चारणेन पापावाप्तिः। शुद्धशब्दप्रयोगे न केवलं लोके एव स्वर्गेऽपि खलु कामधुक्त्वेन प्रशस्यते।

'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति।

तथ्यन्तु तावदिदमस्ति यद व्याकणज्ञानादृते वेदवेदान्तपुराणकाव्यादिशास्त्रान्तरेष्वपि प्रवेशं लब्धु नार्हति कथिमप्यस्ति –

''यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यग्,
ब्राह्मयाः स वेदमपि वेदन किमन्यशास्त्रम्।
यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य विद्वान्।
शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणेऽधिकारी।।''[7]

एवं शास्त्रान्तरे प्रवेशाय व्याकरणस्य ज्ञानमपेक्षितमस्ति। व्याकरणज्ञानेन विना तु अन्धः इव शास्त्रान्तरावलोकनं कर्तुं नार्हति। यथोक्त\च –

विना व्याकरणेनान्धः, बधिरः कोषविवर्जितः।
छन्दः शास्त्रं विना पड्गुः, मूकस्तर्कविवर्जितः।।[8]

वेदार्थ–परिज्ञाने सहायकत्वात् वेदानां रक्षकत्वात् प्रकृतिप्रत्ययोपदेशपुरः सरपदरस्वरूपप्रतिपादकत्वाच्च व्याकरणं नाम वेदाङ्गं नितान्तमेव महनीयं श्रेष्ठ\चास्ति। वेदानां अर्थावबोधाय स्वरूपपरिज्ञानाय विनियोगाय च वेदाङ्गनां कारणप्वमपेक्षिम्। वेदाङ्गानि षट् सन्ति। पाणिनीयशिक्षायां कथितमस्ति –

शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः।
ज्योतिषामयन चैव वेदाङ्गानि षडेव तु।।
छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोय पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।
शिक्षाघ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।।[9]

संस्कृतशास्त्रे मुखं व्याकरणम् अनुसृत्य वेदाङ्गेषु व्याकरणस्य मुखत्वं प्रतिपादितमस्ति। व्याकरणस्य प्रमुखता 'मुखं व्याकरणं' स्मृतिमिति भणता पाणिनिना प्रतिपादिता। एवमेव महर्षिः पत\जलिरपि प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम्' इति कथयन् व्याकरणस्य प्राधान्यं प्रतिपादयति' एतत्सम्बन्धे महावैयाकरणभर्तृहरिणापि –

आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः।
प्रथमं छन्दसामङ्गं प्राहुर्व्याकरणं बुधाः।।[10]

वेदाङ्गेषु व्याकरणं प्रमुखास्ति। यथा शरीरे मुखस्थ प्राधान्यं तदैव वेदे व्याकरणस्य प्राधान्यमस्ति। मानवः मुखेनैव प्रमुखानि कार्याणि साधयति एवमेव वक्ता व्याकरणमाश्रित्यैव वाग्व्यवहारे प्रवर्तते। यथा जनो नलिनार्भः ललिततललितं सुन्दरं मुखं संवीक्ष्य आकृष्टो भवति, तथैव व्याकरणपरिष्कृतं शुद्धं ललितं माधुर्यगुणोपेतं वचनं निशम्य आकृष्टो जायते। विकसितवदनारविन्दं संवीक्ष्य यथा चक्षुषी तृप्तिमनुभवतः तथैव व्याकरण परिष्कृतं ललितं वाक्यं श्रुत्वा कर्णौ आनन्दं भजतः। एवं व्याकरणस्य मुखत्वं मुख्यत्वं च निर्विवादमेव। भगवती श्रुतिरब्याह –

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाच –
मुतत्वः श्रृण्वन् न श्रृणोत्येनाम्।
उतो त्वस्मैतन्वं विसस्रे
जायेव पत्य उशती सुवासाः।।[11]

वाक्यपदीये तु एवं कथिमस्ति –

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमाद् ऋते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते।।[12]

व्याकरणस्य विवेचनं वेदेष्वपि प्राप्यते। यजुर्वेद कथितमस्ति यत् प्रथमो वैयाकरणः प्रजापतिरस्ति। आदौ सः सत्यानृते व्याकरोत् –

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यानृते प्रजापतिः।
अश्रद्धामनृतेऽदधाच्छ्रद्धा सत्ये प्रजापतिः।।[13]

गोपथब्राह्मणे व्याकरणशास्त्रस्य पारिभाषिकशब्दानां प्रयोगे दृश्यते। तत्रैवं कथिमस्ति–

ओंकारं पृच्छामः को धातुः किं प्रातिपादिकम् किं नामाख्यातम्, किं लिरम् किं वचनम् का विभक्ति, कः प्रत्ययः, कः स्वर उपसर्गो निपातः, किं वै व्याकरणम्, को विकारः, को विकारी कति मात्राः कति वर्णाः कत्यक्षराः कति पदाः, कः संयोग।

ऐतरेयब्राह्मणे सप्तविभक्तीनाम् उल्लेखोऽस्ति –

सप्ताधा वै वाग वदत्।

व्याकरणशास्त्रे ऐन्द्रतन्त्रं सर्वप्राचीनमस्ति। अदौ देवगुरुः बृहस्पतिरिन्द्रं व्याकरणम् अपाठयत्। यथाह भगवान् पत\जलि–

बृहस्पतिरिन्द्रायं ....शब्दनारायणं प्रोवाच।

बेपदेवः प्रमुखवैयाकरणनामान्येवमुल्लिलेख –

''इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नाऽऽपिशली शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिका।''

शिव–बृहस्पति–इन्द्र–वायु–भरद्वाज–भागुरि–पौष्करसादि–काशकृत्स्न–रौढि–चारायण–माध्यन्दिनि–वैयाघ्रपद्य–शौनकि–गौतम–व्याडि–यास्क–शाकटायन–काश्यप–गार्ग्य–गालव–भारद्वाज–शाकल्य–पाणिनि–कात्यायन–पत\जलि–जयादित्य–वामन–भर्तृहरि–कैयटभट्टोजिदीक्षित–नागेशभट्ट–वरदराज–प्रभृतयः प्रमुखाः वैयाकरणाः सन्ति।

सम्प्रति पाणिनीयव्याकरणस्य प्रतिष्ठा वर्तते। वैयाकरणस्य पाणिनेः 'अष्टाध्यायीव्याख्या' कृतिः व्याकरणजगति प्रथितास्ति। एषा संस्कृतव्याकरणस्य सर्वोत्तमा कृतिरस्ति। अत्र व्याकरणनियमाः सूत्रपद्धतिमाश्रित्य उपन्यस्ताः सन्ति। अष्टाध्यायीग्रन्थे अष्टौ अध्यायाः सन्ति। प्रत्येकस्मिन् अध्याये चत्वारः पादाः सन्ति, तत्र च सूत्राणि सन्ति।

आचार्यः कात्यायनः पाणिनीयसूत्रेषु वार्तिकानि लिलेख। पत\जलिः सूत्रेषु भाष्यं लिलेख। अस्य महाभाष्यं संस्कृतव्याकरणम् सुप्रतिष्ठितं ग्रन्थरत्नमस्तिः पाणिनिकात्यायन– पत\जलिप्रणीतं व्याकरणं त्रिभुनिव्याकरण रूपेण प्रसिद्धम्। एषा कौमुदी संस्कृतव्याकरणे परमां प्रतिष्ठां प्राप। सम्प्रति भट्टोजिदीक्षितस्य सिद्धान्तकौमुधा प्रचलनमस्ति।

वैयाकरणः शब्दाशास्त्रं ब्रह्मस्वरूपं मन्यन्ते। व्याकरणशास्त्रेण शब्दस्वरूपब्रह्मणः समुपासना भवति। वैयाकरणैरेव शब्दब्रह्मरूपव्यङ्यस्फोटव्यकस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः। वैयाकरणाः दार्शनिकाः भाषाशास्त्रज्ञा अन्येऽपि सूरयो व्याकरणस्य गुणगायनं कुर्वन्ति। भाषायाः सम्यग् ज्ञानार्थं व्याकरणाध्ययनमपेक्षितस्ति। व्याकरणज्ञानेन विना अन्यशास्त्रविषयेऽपि अन्ध एव भवति।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. *काव्यादर्शः दण्डी*
2. *संस्कृतव्याकरणम् द्वितीयोभागः (डॉ0 शिवबालक द्विवेदी)*
3. *वाल्मिकीरामायण – 4/3/29*
4. *महाभाष्य नवा0 9*
5. *महाभाष्य नवा0 1*
6. *महाभाष्य पत\जलि*
7. *सिद्धान्तशिरोमणिः गोलाध्यायः श्लोक 18*
8. *संस्कृतव्याकरणम् द्वितीय भाग (डॉ0 शिवबालक द्विवेदी)*
9. *पाणिनीशिक्षा 41, 42*
10. *ब्र0 का0 11*
11. *ऋग्वेद (10.71.4)*
12. *वाक्यपदीयम् (1–124)*
13. *यजुर्वेदः (19–70)*